

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΛΡΙΑ ΤΗΣ 30ῃς ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1936

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ

ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΒΟΡΕΑ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΣ

Μεγαλειότατε,

Ὅτι ἡ Ἑλλὰς κατέβαλε τὰς εὐρείας βάσεις τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων στοιχείων τοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ, παρὰ πάντων ὁμολογεῖται. Αἱ μαθηματικαὶ καὶ αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι προήχθησαν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ χώρᾳ ἀπὸ τοῦ Θαλοῦ καὶ τῶν Πυθαγορείων καὶ τοῦ Δημοκρίτου μέχρι τοῦ Ἐπικούρου καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων ἱεροφαντῶν τῶν ἐπιστημῶν τούτων, οἵτινες διέπρεψαν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Οἱ Ἕλληνες ἐγένοντο οἱ πρῶτοι ἀληθεῖς ἰδρυταὶ τῆς ἐπιστήμης τῶν οὐρανῶν. Ἐκείνων ἡ μεγαλοφυΐα παρατήρησεν ὅτι ἡ γῆ εἶναι σφαῖρα καὶ κινεῖται ἐν τῷ ἀπείρῳ ἐλευθέρως. Ὁ Ἰκέτας ἐδίδαξεν ὅτι ἡ γῆ στρέφεται περὶ τὸν ἑαυτῆς ἄξονα. Ὁ Φιλόλαος, Ἡρακλείδης ὁ Ποντικός, ὁ Ἐκφαντος προπαρεσκεύασαν τοῦ δαιμονίου Ἀριστάρχου τοῦ Σαμίου τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος, ἣτις μετὰ τοσούτους αἰῶνας ἔμελλε νὰ δοξάσῃ τὸ ὄνομα τοῦ Κοπερνίκου. Ὁ πολὺς Εὐκλείδης, ὁ ἰδρυτὴς τῆς γεωμετρίας, προωδοποίησεν εἰς τὸν *Pascal*, τὸν *Fermat*, τὸν *Descartes*, τὸν *Leibniz*, τὸν Νεύτωνα. Ἀπολλώνιος ὁ Περγαῖος διὰ τῆς μελέτης τῶν κωνικῶν τομῶν ὠδήγησεν ἔπειτα τὸν *Kepler* εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν νόμων τῆς περὶ τὸν ἥλιον κινήσεως τῶν πλανητῶν καὶ τὸν Νεύτωνα εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ νόμου τῆς παγκοσμίου ἐλξεως. Ὁ Ἀναξίμανδρος ὑπετύπωσε τὴν ὕστερον ὑπὸ τοῦ Καντίου καὶ τοῦ Λαπλασίου ἀναπτυχθεῖσαν κοσμογονικὴν θεωρίαν. Ὁ Ἀρχιμήδης, οὗτος ἡ μεγαλοφυΐα παραβάλλεται πρὸς τὴν τοῦ *Galilei* καὶ τοῦ Νεύτωνος καὶ τοῦ *Gauss*, ἰδρυσεν τὴν μηχανικὴν. Ἦσαν ὁ Ἀλεξανδρεὺς προεχάραξε τὴν ὁδὸν τὴν ἀγαθοῦσαν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῶν ἀτμομηχανῶν. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὁ Ξενοφάνης, ὁ Ἀλκμέων καὶ ἄλλοι ἐδημιούργησαν τὴν βιολογίαν καὶ τὴν ἀνατομικὴν καὶ τὴν φυσιολογίαν, ἐπιστῆμας, εἰς ἃς ἀξιολογωτάτας συμβολὰς συνετέλεσαν

καὶ ὁ Ἡρόφιλος καὶ ὁ Ἐρασίστρατος καὶ ὁ Γαληνός, οἵτινες καὶ τὴν πρώτην εἰσήγαγον θεωρίαν περὶ ἐνεδράσεως τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ. Τὴν ζωολογίαν καὶ τὴν βοτανικὴν ἐθεμελίωσαν ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Θεόφραστος. Καὶ ἡ γεωγραφία δὲ καὶ αἱ συναφεῖς πρὸς ἐκείνην ἐπιστῆμαι πρώτων ἐγένοντο φρόντισμα τῶν Ἑλλήνων, ἐν οἷς καὶ ὁ Ἐρατοσθένης προέχει, ὅστις ἐμέτρησε τόξον τοῦ μεσημβρινοῦ τῆς γῆς, καὶ ὁ Ποσειδώνιος, ὅστις ἐθανυμάσθη εἶπερ τις καὶ ἄλλος διὰ τὰς γεωγραφικὰς μελέτας, καὶ ὁ Ἐκαταῖος καὶ Πυθίας ὁ Μασσαλιώτης καὶ ὁ Στράβων καὶ ἄλλοι σοφοὶ τῆς ἀρχαιότητος. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ Χημεία, ἣτις εἶναι ὁμολογουμένως ἡ ἐπιστήμη τῶν νεωτέρων χρόνων, ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος ἔλαβε τὴν ἀφετηρίαν.

Πολλῷ μᾶλλον ἔτυχον θεραπείας ἐν Ἑλλάδι αἱ πνευματικαὶ ἐπιστῆμαι, αἱ ἱστορικαὶ καὶ αἱ ἠθικαὶ καὶ αἱ κοινωνικαὶ καὶ αἱ ἄλλαι. Ἐλέγχουσι τῶν μεγάλων ἱστορικῶν τῆς Ἑλλάδος τὰ συγγράμματα καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων συγγραφέων καὶ ποιητῶν τὰ ἔργα καὶ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους αἱ περὶ πολιτείας καὶ πολιτευμάτων ζητήσεις καὶ τὸ δίκαιον, οἷον ἐδημιούργησαν αὐτὸ οἱ Ἕλληνες, ὥς δεικνύει τῶν παλαιῶν συγγραμμάτων ἡ ἔρευνα καὶ τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν παπύρων. Οὐδὲν λέγομεν περὶ τῶν μεθόδων τῆς ἐρεῦνης καὶ τῆς ἐκθέσεως, ἃς ἀριστοτεχνικῶς ὑπετύπωσε καὶ παρέδωκεν εἰς τοὺς ἔπειτα ἡ Ἑλλάς, μάλιστα δὲ ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Ἀριστοτέλους· οὐδὲν περὶ τῆς γλώσσης τῆς ἐλληνικῆς, τοῦ ὑπερόχου δημιουργήματος τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, ἐν ᾗ καὶ ὁ θαυμαστός πλοῦτος προέχει τῶν λέξεων καὶ ἡ ἀκριβεία καὶ ἡ ἐνάργεια καὶ ἡ πλαστικότης, οὐδὲν περὶ τῶν ἀθανάτων λογοτεχνημάτων τῶν Ἑλλήνων, ἅτιτα ἡ σεμνότης διακρίνει καὶ ἡ ἀφέλεια καὶ ἡ χάρις ἡ ἀνέφικτος, καὶ περὶ τῆς ἐλληνικῆς τέχνης, ἥς τὰ μεγαλουργήματα ἐθαύμασαν καὶ θὰ θαυμάζωσιν οἱ αἰῶνες.

Ἄλλ' ἡ Ἑλλάς δὲν ἠρεύνησε μόνον τῶν ἐπιστημῶν τὰ ἐπὶ μέρους προβλήματα, ἀλλὰ καὶ τὰ σπουδαιότατα ἐξήτασε τῶν φιλοσοφικῶν ζητημάτων. Οἱ Ἕλληνες ὥρισαν τὴν φιλοσοφίαν καὶ κατὰ τὴν εὐρύτεραν αὐτῆς ἔννοιαν, ἐν ᾗ πάσας περιλαμβάνει τὰς ἐπὶ μέρους ἐπιστήμας, καὶ κατὰ τὴν στενωτέραν, καθ' ἣν ζητεῖ τὰ ἐρευνήσῃ τὰς πρώτας ἀρχὰς καὶ αἰτίας τῶν ὄντων καὶ σπουδάζει τὰ δημιουργήσῃ ἐνιαίαν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν, ὁρμωμένη ἀπὸ τῶν πορισμάτων τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, ὑπετύπωσαν δὲ τὰς κυριωτάτας τῶν γνωσιολογικῶν καὶ τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν, εἰς ἃς ἠκολούθησαν οἱ ἔπειτα, ἐσπούδασαν δὲ τὰ κατοχυρώσωσιν αὐτὰς διὰ λόγων, οἵτινες ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐπιστήμης διέμειναν καὶ ἔχουσι τὴν ἰσχὺν αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων.

Ἦν προτίθεμαι τὰ εἰσαγάγω ὑμᾶς εἰς τὰ πολυδαίδαλα συστήματα καὶ τοὺς λαβυρίνθους τῶν ἀτραπῶν, ὅσας διανοίγει τῶν προβλημάτων τούτων ἡ ἀνίχνευσις, ἵνα

ἐλέγξω τὴν ἀλήθειαν τῶν λεγομένων· θὰ ὑποδηλώσω μόνον δι' ὀλίγων τὰς κυρίας συναφείας τῶν παλαιῶν καὶ τῶν νέων φιλοσοφημάτων.

Τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως οὐδὲν ὑπάρχει κατ' ἀλήθειαν πρόβλημα ὅπερ δὲν ἀνέκνυεν ἐν τῇ ἐλληνικῇ φιλοσοφίᾳ. Πρὶν ὁ *Hume* ἀνεγείρῃ τὸν Κάντιον ἀπὸ τοῦ δογματικοῦ ὕπνου, ἀφύπνισαν τοὺς δογματικοὺς οἱ Ἕλληνες θιασῶται τῆς σκεπτικῆς σχολῆς. Ἐκεῖνοι ἐδίδαξαν πρῶτοι ὅτι δὲν ὑπάρχει γνώσις καθολικὸν ἔχουσα κῦρος, ὅτι πᾶσα γνώσις εἶναι ἐξηρητημένη ἐκ τυχαίων περιστάσεων, ἐν αἷς ἐδημιουργήθη, καὶ ἡ ἰσχὺς αὐτῆς ἀναφέρεται εἰς ὠρισμένον τόπον καὶ χρόνον καὶ ἄλλα συνημμένα γεγονότα. Παρὰ τῷ Ξενοφάνει ἦδη καὶ τῷ Δημοκρίτῳ καὶ τοῖς Σοφισταῖς ἀναφαίνονται αἱ πρῶται ἀρχαὶ ταύτης τῆς σκέψεως, συστηματικώτερα δ' ἐγένετο ἡ ἀνάπτυξις αὐτῆς ἐν ταῖς σκεπτικαῖς σχολαῖς τῆς Ἑλλάδος, τοῦ Πύρρωνος, τοῦ Ἀρκεσιλάου καὶ τοῦ Καρνεάδου, τοῦ Αἰνησιδήμου καὶ τοῦ Ἀγρίππα καὶ τοῦ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ. Καὶ εἶναι ὡμολογημένον ὅτι πάντες τῆς νεωτέρας σκέψεως οἱ ὁπαδοί, ἀπὸ τοῦ *Montaigne* καὶ τοῦ *Charron* μέχρι τοῦ *Bayle*, ὅσους διὰ τῆς ἀμφιβολίας αὐτοῦ παρεσκεύασε τὴν περίοδον τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐν Γαλλίᾳ, καὶ τοῦ *Glanvill* ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ τοῦ *Schulze* ἐν Γερμανίᾳ, ἠκολούθησαν εἰς τὰ ἔχρη τῆς ἐλληνικῆς ταύτης αἰρέσεως. Καὶ οἱ πολυθρύλητοι δὲ λόγοι, δι' ὧν οἱ Ἕλληνες σκεπτικοὶ ἐσπούδαζον νὰ ἀποδεικνύωσι τὸ ἀμήχανον τῆς ἀσφαλοῦς γνώσεως τῶν πραγμάτων, ἐπαναλαμβάνονται ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις.

Καὶ ἡ θετικὴ λεγομένη αἴρεσις ἐν Ἑλλάδι ἔχει τὰς ρίζας. Ὁ Πρωταγόρας ἦδη καὶ οἱ Κυρηναῖκοι καὶ οἱ Ἐπικούρειοι ἐδίδαξαν ὅτι ἡ γνώσις εἶναι δυνατή, ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται εἰς τὰ δεδομένα τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν. Ἐπὶ τὰ ἔχρη δὲ τούτων ἐχώρησαν οἱ νεώτεροι ὁπαδοί τῆς φιλοσοφίας ταύτης, ἀπὸ τοῦ *d'Alembert* μέχρι τοῦ *Comte* καὶ ἀπὸ τοῦ *Spencer*, τοῦ εἰσηγητοῦ τῆς ἀγνωσίας, ἥτις ὑπολαμβάνει ἀδύνατον τὴν γνώσιν τῆς πρώτης ἀρχῆς τῶν ὄντων, μέχρι τοῦ *Dubois-Reymond* καὶ τῶν ἄλλων πρεσβευτῶν τῆς θεωρίας ταύτης. Περαιτέρω δὲ ἀνάπτυξις τῶν ἐλληνικῶν φιλοσοφημάτων εἶναι καὶ τοῦ Καντίου τὰ διδάγματα καὶ τῶν ἄλλων ὁπαδῶν τῆς κριτικῆς λεγομένης σχολῆς, καθ' οὓς ἡ γνώσις καὶ πέρα τῆς ἐμπειρίας δύναται νὰ χωρῇ, ὅταν πρόκειται περὶ δημιουργίας ὑποθέσεων καὶ θεωριῶν, αἵτινες δύνανται νὰ συμπληρωσὶ τὴν ἐμπειρικὴν γνώσιν.

Ἀπὸ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἔχουσι τὴν ἀφετηρίαν καὶ αἱ περὶ τῆς πηγῆς τῆς γνώσεως καὶ τοῦ κριτηρίου τῆς ἀληθείας πολλαπλαῖ θεωρίαι.

Τῆς ὀρθολογικῆς σχολῆς, ἥτις πρεσβεύει ὅτι πηγὴ τῆς γνώσεως εἶναι ὁ λόγος, ὁ ὀρθὸς λόγος, ἀρχηγέτης ἀναγνωρίζεται Παρμενίδης ὁ Ἐλεάτης, οὗτινος γνωριμω-

τάτη εἶναι ἢ ρήτρα «κρίναι λόγῳ πολύδηριν ἔλεγχον»¹, ἔτι δὲ ὁ Ἡράκλειτος καὶ ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἀναξαγόρας, οἵτινες ψέγουσι τὰς αἰσθήσεις ὡς γεννώσας τὴν πλάνην. Ἀκροὶ δὲ ἀντιπρόσωποι αὐτῆς εἶναι ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ Νέοι πλατωνικοί. Τοῦ δὲ Καρτεσίου καὶ τοῦ Malebranche καὶ τοῦ Σπινόζα καὶ τοῦ Δειβντίου καὶ τοῦ Fichte καὶ τοῦ Schelling καὶ τοῦ Ἐγέλου καὶ τῶν Νέων καντιακῶν καὶ τοῦ Cousin τὰ ὀρθολογικὰ διδάγματα καὶ τῶν ἄλλων, ὅσοι ἀνήκουσιν εἰς τὴν αἵρεσιν ταύτην, εἶναι ἀποβλαστήματα τῶν ἐλληνικῶν ἐκείνων φιλοσοφημάτων.

Τῆς δ' ἐμπειρικῆς σχολῆς, καθ' ἣν πηγὴ τῆς γνώσεως καὶ κριτήριον τῆς ἀληθείας γίνονται αἱ αἰσθήσεις, πρεσβεύται πρῶτοι ἐγένοντο οἱ Σοφισταί, πρὸ πάντων ὁ Πρωταγόρας ὁ διδάξας ὅτι «πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος»², ἔπειτα δὲ οἱ Κυρηναῖοι καὶ οἱ Ἐπικούρειοι καὶ ἄλλοι. Οἱ μέσοι αἰῶνες ἠκολούθησαν εἰς ἐκείνους, ἔπειτα δὲ καὶ ὁ Φραγκίσκος Βάκων καὶ ὁ Hobbes καὶ ὁ Locke καὶ ὁ Hume καὶ ὁ J. St. Mill ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ ἐν Γαλλίᾳ ὁ Condillac καὶ ὁ Lamettrie καὶ ὁ Holbach καὶ ἄλλοι πολλοὶ καὶ ἐνταῦθα καὶ ἐν ἄλλαις χώραις, μάλιστα δὲ οἱ ἀσμενίζοντες εἰς τὴν αἰσθησιοκρατίαν καὶ τὸν ὕλισμόν.

Ἡ δὲ κριτικὴ σχολή, ἥτις ἐν τῷ προβλήματι τούτῳ καὶ τὸν λόγον τιμᾷ καὶ τὴν αἴσθησιν, ἀπὸ τῶν Στωικῶν μάλιστα ὠρμήθη καὶ τῶν Ἐπικουρείων.

Πλείονος ἄξιοι εἶναι ἀναμφιβόλως οἱ Ἕλληνες, διότι καὶ ἐν τοῖς περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως αὐτοὶ κατέβαλον τὰς πρῶτας κρηπίδας. Δὲν ἐνέμειναν οἱ ἐν Ἑλλάδι φιλοσοφήσαντες εἰς τὴν ἀφελῇ πραγματοκρατίαν, καθ' ἣν τὸ γνωσκόμενον ἀντικείμενον ὑπάρχει ἐκτὸς τῆς συνειδήσεως, ὅπως γίνεται γνωστὸν εἰς ἡμᾶς, ἀλλὰ ταχέως ἦλθον ἐπὶ τὴν κριτικὴν τοῦ φιλοσοφήματος τούτου ἀντίληψιν, ἥτις ἀποδέχεται ὅτι ἡ γνώσις εἶναι ἐξηρητημένη ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων τῶν ἡμετέρων, οὗ ἕνεκα δὲν εἶναι ἀπόλυτος ἀλλὰ σχετικὴ. Γνωριμώτατα εἶναι τὰ τοῦ Δημοκρίτου «νόμῳ γλνκὺ καὶ νόμῳ πικρόν, νόμῳ θερμόν, νόμῳ χροὺή, ἔτεῃ δὲ ἄτομα καὶ κενόν»³, εἰς τὰ ὅποια καὶ ἄλλοι ἠκολούθησαν καὶ οἱ Ἐπικούρειοι καὶ ὁ Galilei καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν ὅσοι ἐκ τῶν ἔπειτα διέκριναν κυρίας καὶ δευτερευούσας ιδιότητας τῶν πραγμάτων.

Καὶ τῆς γνωσιολογικῆς δὲ ἰδεολογίας ἡ ἐλληνικὴ διάνοια ὑπετύπωσε πάσας τὰς μορφάς. Τῆς ὑποκειμενικῆς ἰδεολογίας, καθ' ἣν τὰ πράγματα θεωροῦνται προϊόντα τῆς συνειδήσεως τοῦ ὑποκειμένου, θιασῶται ἐγένοντο ὁ Ἡράκλειτος μάλιστα καὶ οἱ Ἐλεᾶται καὶ ὁ Πλωτῖνος, πρὸς τοὺς ὁποίους καὶ ἄλλοι συνετάχθησαν ἐν τοῖς νεωτέ-

¹ Περὶ. ΣΕΞΤΟΥ ΕΜΠΕΡΙΚΟΥ, Π. Μαθ. 7, 111.

² Περὶ. ΠΛΑΤ. Θαίτ. 152 A κ.εξ. κ.α.

³ ΣΕΞΤΟΥ ΕΜΠΕΡΙΚΟΥ, Π. Μαθ. 7, 135.

ροισ χρόνοις καὶ ὁ *Descartes* καὶ ὁ *Malebranche* καὶ ὁ *Berkeley*, ὁ εἰσηγητὴς τῆς λεγομένης αὐλίας, καὶ ὁ *Schopenhauer*, ἐξ οὗ ἀφορμᾶται ἡ φαντασιοδοξία.

Τῆς δὲ ἀντικειμενικῆς ιδεολογίας, ἣτις ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ πρᾶγματι ὑπάρχον εἶναι ἰδέα ὑφισταμένη ἐπέκεινα τῆς συνειδήσεως τοῦ γινώσκοντος ὑποκειμένου, δημιουργὸς ἐγένετο ὁ Πλάτων, ἐπὶ τῶν διδαγμάτων δὲ τοῦ Ἑλληνος τούτου σοφοῦ ἐστηρίχθησαν πάντες οἱ τῆς ἀντικειμενικῆς ιδεολογίας ὁπαδοὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, πρῶτα πάντων οἱ περὶ τὸν Κάντιον, ὁ *Fichte* καὶ ὁ *Schelling* καὶ ὁ Ἑγελος καὶ ὅσοι ἄλλοι ἐξῆραν τὴν ἔννοιαν τῶν ἀπολύτων ἰδεῶν· ὁ *Schelling* ὀνομάσθη δεύτερος Πλάτων· ἔπειτα οἱ Νέοι καντιανοί, ὅσοι εἰσήγαγον τὰς ἀξίας καὶ τὴν ἀπόλυτον ὑποχρέωσιν καὶ τὴν λεγομένην καθολικὴν συνείδησιν καὶ ὁμίλησαν περὶ τρίτης χώρας, ὅπου αἱ ἀξίαι, ἀνεξάρτητοι ἀπὸ πάσης ἀτομικῆς συνειδήσεως, ἰσχύουσιν αὐτίως καθ' αὐτάς, ἔξω τόπου καὶ χρόνου.

Ἀλλ' οὐ μόνον ἐνταῦθα, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ δημιουργίᾳ τῶν ἀξιολογωτάτων περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωριῶν οἱ Ἑλληνες ἀναντιλέκτως τῶν χρυσοστεφάνων ἔτυχον ἄθλων.

Τὸν δυῖσμόν, τὴν θεωρίαν δῆλον ὅτι, καθ' ἣν διτταὶ ἐν τῷ κόσμῳ ὑπάρχουσιν οὐσίαι, ὕλη καὶ πνεῦμα, πρώτη κατ' ἀκρίβειαν ἀνέπτυξεν ἡ ἑλληνικὴ διάνοια διὰ τοῦ Ἀναξαγόρου, ὅστις εἰσήγαγεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τὸν κοσμοποιὸν νοῦν, καὶ τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, οἵτινες σφόδρα ἐπῆρσαν αὐτὸν διὰ τοῦτο. Καὶ ἐστηρίχθησαν ἐπὶ τῶν διδαγμάτων τούτων τῆς Ἑλλάδος οἱ δυνίζοντες σοφοὶ τῶν νεωτέρων χρόνων ἀπὸ τοῦ Καρτεσίου μέχρι τοῦ Ἐρβάρτου καὶ τοῦ *Lotze* καὶ ὅσοι ἄλλοι ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις ἀσπάζονται τοῦτο τὸ φιλοσόφημα.

Τοῦ δὲ ὕλισμοῦ, ἣτοι τῆς θεωρίας, ἣτις διδάσκει ὅτι πᾶν τὸ ὑπάρχον εἶναι φυσικὴ καὶ χημικὴ ἐνέργεια, ἣ δὲ συνείδησις γίνεται ἐπιφαινόμενον τῆς ἐνεργείας ταύτης, ἐπιφανέστατοι ἀντιπρόσωποι ὑπῆρξαν οἱ ἀτομικοί, ὁ Λεύκιππος καὶ ὁ Δημόκριτος, οἵτινες εἰσήγαγον τὰ ἅτομα καὶ τὸ κενόν, εὔρον δὲ καὶ ἄλλους ἐν Ἑλλάδι ὁπαδούς καὶ μάλιστα τὸν Ἐπίκουρον, τοῦ ὁποίου ἀκεραιότεραν τὴν διδασκαλίαν περιέσωσεν εἰς ἡμᾶς ὁ Λουκρήτιος, ὁ Ρωμαῖος φιλόσοφος καὶ ποιητής. Εἶναι δὲ γνώριμον ὅτι ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ *Gassendi* ἀνενέωσε τοῦ Ἐπικούρου τὰ δόγματά, ἣ δὲ περαιτέρω ἔρρευνα πολλοὺς ἀπέδειξε τοῦ συστήματος τούτου θιασώτας, ἀπὸ τοῦ *Hobbes* καὶ τοῦ *Hartley* καὶ τοῦ *Priestley* ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ τοῦ *Lamettie* καὶ τοῦ *Holbach* ἐν Γαλλίᾳ καὶ τοῦ *Vogt* ἐν Γερμανίᾳ καὶ τοῦ *Moleschott* καὶ τοῦ *Büchner* καὶ τοῦ *Haeckel* καὶ τῶν ἄλλων, ὅσοι συμφέρονται πρὸς τὰ θεωρήματα ταῦτα κατὰ τοὺς νῦν χρόνους.

Ἐν τῇ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ ἀκριβέστερον ἀνεπτύχθη καὶ ὁ ἰδανισμός, τὸ φιλοσόφημα ὅπερ πρεσβυτάτην καὶ κυριωτάτην οὐσίαν λέγει τὸν νοῦν, τὸ πνεῦμα, τὴν ἰδέαν,

Εἰσηγητὴς αὐτοῦ ἐγένετο ὁ ἐπιφανέστατος τῶν Νέων πλατωνικῶν φιλοσόφων, ὁ Πλωτῖνος, καθ' ὃν ἀπὸ τοῦ πρώτου ὄντος τοῦ συμπίπτοντος πρὸς τὸν θεὸν ὁ νοῦς γεννᾶται καὶ ἡ ψυχὴ δι' ἀπορροῆς καὶ τελευταῖον ἐπιγέννημα προέρχεται ἡ ὕλη. Ἡ μοναδολογία τοῦ *Λεϊβνιζ*, ἡ παλλογία τοῦ Ἑγέλου, ἡ πανζωία τοῦ *Bergson*, τᾶλλα ἰδανίζοντα συστήματα τῶν χρόνων τῶν ἔπειτα ἀφωρμήθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τοῦ Ἑλλήνος τούτου φιλοσόφου.

Καὶ ἡ ταυτίζουσα δὲ θεωρία ἐν Ἑλλάδι σαφέστερον διευτπώθη. Ὅτι ἡ οὐσία τῶν ὄντων οὔτε ὕλη μόνον εἶναι οὔτε πνεῦμα, οὔτε σῶμα μόνον οὔτε ψυχὴ, ἀλλὰ συναμφοτέρον, πρῶτοι ἐδίδαξαν οἱ Ἑλεῖται καὶ ὁ Ἡράκλειτος. Συστηματικώτεροι δ' ἐγένοντο ἐνταῦθα οἱ Στωικοί, τῶν ὁποίων ἡ φιλοσοφία, ἐπειδὴ ἐξαίρει τὸ θρησκευτικὸν στοιχεῖον, χαρακτηρίζεται ὡς πανθεΐα. Ὑλὴ καὶ δύναμις μετὰ λόγου δημιουργοῦσα εἶναι κατ' αὐτοὺς τὰ κύρια τοῦ κόσμου στοιχεῖα. Καὶ συνάπτονται πρὸς τὰ διδάγματα ταῦτα τῆς Στοᾶς ὁ Βροῦντος καὶ ὁ Σπινόζας καὶ ἄλλοι, πρὸς δὲ τούτοις ὁ *Fechner* καὶ ὅσοι κατὰ τοὺς ἐσχάτους πρὸς ἡμᾶς χρόνους εἰσήγαγον τὴν νέαν παραλληλίαν, καθ' ἣν σῶμα καὶ ψυχὴ εἶναι διτταὶ ἀπόψεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἐνεργείας.

Ἐν ταῖς θεωρίαις ταῖς περὶ τῆς συστάσεως καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ κόσμου καὶ τῆς γενέσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ζωῆς δημιούργημα τῶν Ἑλλήνων ἐγένετο ἡ μηχανικὴ θεωρία, ἡ διδάσκουσα ὅτι τὰ πάντα ἐν τῷ κόσμῳ συντελοῦνται κατὰ ποιητικὰ αἷτια καὶ τυφλὴν ἀνάγκην. Θαλῆς ὁ Μιλήσιος, ὅστις τὸ ὕδωρ ὥρισεν ὡς τὴν πρώτην ὕλην, ἐξ ἧς προῆλθον τὰ πάντα, ὁ Ἀναξίμανδρος, ὅστις ἀρχὴν τῶν πάντων ἐθεώρει τὸ ἀπειρον, ὁ Ἀναξίμενης, καθ' ὃν ὁ ἀήρ τῶν πάντων ὑπάρχει αἰτία, ὑπῆρξαν μεγάλοι τῆς θεωρίας ταύτης ἀντιπρόσωποι. Ἠκολούθησαν δὲ εἰς αὐτοὺς καὶ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὅστις εἰσήγαγεν εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς ἑλξεως καὶ τῆς ἀπώσεως, πρὸς δὲ τούτοις ὁ Λεῦκιππος καὶ ὁ Δημόκριτος, οἱ ἄκροι ὁπαδοὶ τῆς μηχανικῆς θεωρίας, ἣν ἀνενέωσεν ἔπειτα ὁ Ἐπίκουρος ἐν τῷ συστήματι αὐτοῦ. Περιθρύλητα εἶναι τὰ τοῦ Δημοκρίτου, καθ' ὃν ἐν τῷ κόσμῳ ἄτομα μόνον ὑπάρχουσι καὶ κενόν, τὰ δὲ ἄτομα εἶναι ἀναρτίμητα μικρότατα σωμάτια μὴ ὑποπίπτοντα εἰς τὴν αἴσθησιν καὶ δὴ ἀγένητα καὶ ἀνώλεθρα, ὁμοειδῆ δὲ καὶ μόνον κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν τάξιν καὶ τὴν θέσιν διαφέροντα ἀλλήλων· ἐκ τῶν ἀτόμων δὲ τούτων διὰ συνθέσεως μηχανικῶς συντελουμένης γεννῶνται τὰ διάφορα σώματα καὶ φθείρονται πάλιν διὰ τοῦ χωρισμοῦ. Ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις διὰ τοῦ *Gassendi* μάλιστα ἀνέζησαν ταῦτα τῶν Ἑλλήνων τὰ θεωρήματα καὶ τοῦ Καρτεσιῶν, ἀνεπύχθησαν δὲ περαιτέρω ὑπὸ τῶν ἔπειτα φυσιοδιφῶν, ἐν οἷς καὶ ὁ *Lavoisier* καὶ ὁ *Proust* καὶ ὁ *Planck* καὶ ὁ *de Broglie* καὶ ὁ *Rutherford*

καὶ ὁ *Niels-Bohr* καὶ ὅσοι ἄλλοι τανῦν τὰ κατὰ τὴν σύστασιν ἀνιχνεύουσι τῶν ἀτόμων, ἀποδεικνύουσι δὲ ὁρθὴν τοῦ *Δημοκρίτου* τὴν θεωρίαν, καθ' ἣν ἐν τῇ ὕλῃ κρατεῖ ἡ ὁμοιόμορφη, καὶ διδάσκουσιν ὅτι ἡ μεταστοιχείωσις εἶναι νόμος ἰσχύων ἐν τῇ φύσει.

Καὶ ἡ θεωρία δὲ ἡ ἐναντία πρὸς ἐκείνην, ἡ τελολογική, καθ' ἣν τελικὰ αἷτια πρυτανεύουσιν ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ κόσμου, ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἀνεπτύχθη ἐπιστημονικώτερον τὸ πρῶτον, οἵτινες καὶ τὴν αὐστηροτέραν τελολογίαν διέκριναν, καθ' ἣν τὰ πάντα τελοῦνται κατὰ σκοπιμότητα, καὶ τὴν μετριοτέραν, ἥτις δὲν ἀποκλείει καὶ τὰ αἷτια τὰ ποιητικά, καὶ τὴν ὑπερβατικὴν ἢ ὑπερκόσμιον, ἥτις πρεσβεύει ὅτι οἱ σκοποὶ ὑπάρχουσιν ἔξω τῶν πραγμάτων εἴτε ὡς νοήματα τοῦ θεοῦ νοῦ εἴτε ὡς ἰδέαι, δι' ὧν ἡ γένεσις καὶ ἡ λειτουργία τοῦ παντὸς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἄγεται ἐπὶ τὸν τελικὸν αὐτῆς σκοπὸν, καὶ τὴν ἔμμονον τελολογίαν, ἥτις διδάσκει ὅτι τὰ τελικὰ αἷτια ἐν τῇ φύσει ὑπάρχοντα συντελοῦσι βαθμιαίως εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τελείωσιν τῶν ὄντων. Καὶ εἶναι ἐνταῦθα τῆς τελολογίας μεγάλοι ἀντιπρόσωποι ὁ Ἀναξαγόρας καὶ ἡ Σωκρατικὴ σχολή. Ὁ Ἀναξαγόρας μὴ δυνάμενος νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ ἐν τῷ κόσμῳ ἐκ μηχανικῶν μόνον λόγων εἰσέγαγεν, ὡς ἐλέχθη, εἰς τὴν δημιουργίαν τὸν νοῦν. Καὶ ὁ Πλάτων ἄριστον καὶ τελειότατον τὸν κόσμον ἐκδεχόμενος ἐρμηνεύει αὐτὸν ὡς ἔργον λογικῆς αἷτίας ρυθμιζούσης σκοπίμως τὴν μηχανικῶς κινουμένην ὕλην. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης δὲ πρὸς τὰ τοῦ Ἀναξαγόρου συμφωνῶν, περὶ οὗ εἶπεν ὅτι εἰσάγων τὸν νοῦν εἰς τὴν δημιουργίαν «οἷον νήφων ἐφάνη παρ' εἰκῇ λέγοντας τοὺς πρότερον»¹, καὶ πρὸς τὰ τοῦ Πλάτωνος ἀνέπτυξε τὴν περὶ ὁλότητος καὶ ἐντελεχείας περιώνυμον θεωρίαν, καθ' ἣν πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ κατὰ τινὰ οἶονεὶ προδιατεταγμένην ἁρμονίαν φέρονται πρὸς καθωρισμένους ἐκ τῶν προτέρων σκοπούς. Ὁμοία εἶναι ἡ τελολογία τῶν Στωικῶν, ὧν ἡ θεωρία, ἂν καὶ φέρεται πρὸς τὸν ὕλισμόν, ταυτίζουσα καὶ πανθεΐζουσα ἐκδέχεται τὰ ἐν τῷ κόσμῳ ὡς ἔργον λογικόν. Ἐγένοντο δὲ οἱ Στωικοὶ καὶ οἱ κύριοι θεμελιωταὶ τῆς περὶ δικαιοσύνης τοῦ θεοῦ διδασκαλίας, ἧς τὰς βάσεις εἶχεν, ὡς εἵπομεν, καταβάλλει ὁ Πλάτων. Συμφέρεται δὲ καὶ ὁ Πλωτῖνος, καθ' ὃν ὁ κόσμος εἶναι καλὸς καὶ τέλειος, ὅσον εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχῃ τέλειος ὕλικὸς κόσμος.

Ὅτι δὲ εἰς τὰ τελολογικὰ ταῦτα θεωρήματα τῶν Ἑλλήνων ἠκολούθησαν οἱ νεώτεροι, ἐλέγχει ἡ ἱστορία τῆς ἐπιστήμης. Τοῦ Πλάτωνος ὁπαδὸς ἐγένετο ὁ Ἐρρῆκος *Moré*, τῆς Κανταβριγιακῆς σχολῆς θιασώτης, ὅστις ἐπεξῆλθε πρὸς τὴν μηχανικὴν θεωρίαν τοῦ *Καρτεσιόν* ὡσαύτως δὲ ὁ *Cudworth*, ὅστις ἀντετάχθη εἰς τὴν ἀθεΐαν τοῦ *Hobbes*, ὅπως δὲ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ Στωικοὶ καὶ ὁ Πλωτῖνος καὶ ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων, ἀπεδέχαιο λόγους σπερματικὸς ἐν τῇ φύσει, δηλὰ δὴ δημιουργικὰς δυνάμεις ἐν αὐτῇ. Καὶ ὁ *Shaftesbury* δέ, ὅστις ἐσποῦδάσε νὰ δείξῃ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι

¹ ΑΡΙΣΤ. Μ. τ. φ. Α 3. 984b 8 κέξ.

σκοπίμως καὶ ἁρμονικῶς διατεταγμένος, τὰ δ' ἐν αὐτῷ κακὰ εἶναι μόνον ἐπὶ μέρους δυσἁρμονίαι συντελοῦσαι εἰς τὴν τάξιν καὶ τὴν ἁρμονίαν τοῦ ὅλου, ἐπαναλαμβάνει τοῦ Πλάτωνος δόγματα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν Στωικῶν. Καὶ ὁ *Leibniz*, ὁ μέγιστος κήρυξ τῆς θεωρίας τῆς σκοπιμότητος ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις, ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων τούτων ὁρμώμενος κατὰ παραπλήσιον τρόπον ἐπειράθη νὰ συνδυάσῃ τὴν τεολογικὴν μετὰ τῆς μηχανικῆς περὶ κόσμου θεωρίας, μάλιστα ἐν τῇ θεοδικίᾳ αὐτοῦ. Περιώνυμος εἶναι ἡ προδιατεταγμένη ἁρμονία τοῦ φιλοσόφου, καθ' ἣν σύμπας ὁ κόσμος εἶναι σκοπίμως διατεταγμένος, πάντα δ' ἐν αὐτῷ συντελοῦνται, ὅπως ἐν τῷ θεάτρῳ αἱ πράξεις τῶν ὑποκριτῶν γίνονται ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ ὅλου κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ ποιητοῦ. Τὰ ἐν τῷ κόσμῳ κακὰ συμπληροῦσι τὴν εἰκόνα τοῦ κόσμου ὡς ἑναρμονίον ὅλου. Ἀλλὰ καὶ ὁ *Wolff* καὶ ὁ *Schelling* καὶ ὁ *Fichte* καὶ ὁ Ἑγελος καὶ ὁ *Lotze* καὶ ὅσοι ἄλλοι τῶν νεωτέρων φιλοσόφων συντάσσονται πρὸς ἐκείνους, εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως εἶναι ἀπηρτημένοι ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἑλληνικῆς.

Ἐν τῷ περὶ τῆς ζωῆς ζητήματι τὴν μηχανικὴν θεωρίαν, καθ' ἣν ἡ ζωὴ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ φαινόμενον πολυσύνθετον ἐκ φυσικῶν ἐρμηνευόμενον λόγων καὶ συνδυασμῶν, ὅπως καὶ τὰ τῆς φύσεως τῆς ἀνοργάνου, ἀντιπροσωπεύουσιν ἐν Ἑλλάδι ὁ Δημόκριτος καὶ Στράτων ὁ Λαμψακηνός, ὁ εἰσηγητὴς τῆς αὐστηρᾶς παγκοσμίας, καὶ οἱ Ἐπικουρείοι, πρὸς οὓς φέρονται οἱ τοῦ ὕλισμοῦ θιασῶται ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις καὶ ὅσοι ἄλλοι τὴν σκόπιμον ἐνέργειαν ἀποκρούοντες πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ ἐρμηνεύουσιν ὡς γινόμενα κατὰ νόμους μηχανικούς.

Τὴν δὲ ζωτικὴν θεωρίαν, ἣτις διδάσκει ὅτι ὁ ὄργανισμός δὲν εἶναι προῖον μόνον μηχανικῶν καὶ χημικῶν ἐνεργειῶν, ἀλλ' ἐγκλείει καὶ σκοπίμως δρώσας δυνάμεις, ἐν αἷς ὑπάρχει τρόπον τινὰ ἢ ἰδέαν τοῦ ὅλου ἐκ τῶν προτέρων, καὶ παρ' ἄλλοις ἀνευρίσκομεν, πολὺν δὲ μᾶλλον παρὰ τῷ Ἀριστοτέλει, ὅστις πρὸς τὴν μηχανικὴν τοῦ Δημοκρίτου διδασκαλίαν ἀντιφερόμενος ἐσπούδασε νὰ ἐρμηνεύσῃ τεολογικῶς τὴν ἐν τῷ κόσμῳ συντελουμένην ἀνέλιξιν, πρῶτος δέ, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ὑπετύπωσε τὴν θεωρίαν τῆς ὁλότητος καὶ τῆς ἐντελεχείας, καθ' ἣν ὁ ζῶν ὄργανισμός δὲν ἀποτελεῖται ἐκ μερῶν παρ' ἄλληλα κειμένων, ἀλλ' εἶναι σύνολον διεπόμενον ὑπὸ μιᾶς ἀρχῆς, ἣτις ὡς ἰδέα ρυθμίζει τὰ μέρη καὶ ἄγει εἰς τὴν συντέλεσιν τῆς μορφῆς τοῦ ὅλου, ἐγένετο δὲ οὕτω πρόδρομος πάντων τῶν ἔπειτα, ὅσοι ἐζήτησαν νὰ εἰσαγάγωσιν ὁμοίας ὑποθέσεις. Συντάσσονται δὲ πρὸς τὴν θεωρίαν ταύτην καὶ οἱ Στωικοί, οἵτινες ἀνέπτυξαν τὰ περὶ τῶν σπερματικῶν λόγων, καὶ ὁ Πλωτῖνος καὶ ὁ Γαληνός καὶ ἄλλοι, δι' ὧν ἡ διδασκαλία αὕτη μετελαμπαδεύθη εἰς τοὺς ἔπειτα, ἐν οἷς καὶ ὁ φυσιολόγος *Hartney* καὶ ὁ *Cudworth* ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ πολλοὶ τῶν ὁπαδῶν τῆς σχολῆς τοῦ *Montpellier* ἐν Γαλλίᾳ καὶ ὁ *Iωάννης Müller* καὶ ὁ *Liebig* ἐν Γερμανίᾳ καὶ ὁ *Reinke* καὶ ὁ *Bunge*

καὶ ὁ *Erhardt* καὶ ὁ *Driesch*, οἱ ὁπαδοὶ τῆς νέας ζωτικῆς θεωρίας, οἵτινες ἀνενέωσαν τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ *Reinke* ἐν τῇ κατασκευῇ καὶ τῇ λειτουργίᾳ τῶν ὁργανισμῶν παρὰ τὰς φυσικὰς καὶ χημικὰς ἐνεργείας ἀποδέχεται ἀρχήν τινα δυναμικὴν δεσπόζουσαν, ἣτις καθορίζει τὴν κατεύθυνσιν τῶν ἐνεργειῶν καὶ διέπει αὐτὰς ὡς λογικὴ τις αἰτία. Καὶ ὁ *Driesch* ἐν τοῖς ὁργανισμοῖς τῶν ζώων ἀνευρίσκει ἴδιον νόμον τῆς ἀναπτύξεως αὐτῶν, ὃν εἰς τὸν Ἀριστοτέλῃ ἀκολουθῶν ὠνόμασε νόμον τῆς ὁλότητος καὶ τῆς ἐντελεχείας.

Πολὺν θαυμασιώτεροι εἶναι ἐνταῦθα οἱ Ἕλληνες, διότι καὶ αὐτὴν τὴν θεωρίαν τῆς ἀνελίξεως πρῶτοι εἰσήγαγον εἰς τὴν ἐπιστήμην. Ἦδη ὁ Ἀναξίμανδρος τὸν νόμον τῆς προσαρμογῆς ὑποτυπῶν ἐδίδασκεν ὅτι τὰ ζῶα αὐτομάτως ἐγεννήθησαν ἐντὸς τοῦ ὕδατος, ἐξῆλθον δὲ εἰς τὴν γῆν, ὅτε ἐγένοντο ἱκανὰ νὰ ζήσωσιν ἐπ' αὐτῆς. «Κατ' ἀρχάς», εἶπεν, «ἐξ ἁλλοειδῶν ζώων ὁ ἄνθρωπος ἐγεννήθη, ἐκ τοῦ τὰ μὲν ἄλλα »δι' ἑαυτῶν ταχὺ νέμεσθαι, μόνον δὲ τὸν ἄνθρωπον πολυχρονίου δεῖσθαι τιθηνήσεως· διὸ καὶ κατ' ἀρχάς οὐκ ἂν ποτε τοιοῦτον ὄντα διασωθῆναι»¹. Καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς τὸν νόμον τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχων εἶπεν ὅτι τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῶα προῆλθον κατ' ἀρχάς ἐκ τῆς γῆς αὐτομάτως, ἀπὸ ἀτελεστερῶν δὲ τὰ ἔμψυχα ἦλθον κατὰ μικρὸν ἐπὶ τελειοτέρας μορφάς. Συμφέρονται δὲ ἐν τῇ θεωρίᾳ ταύτῃ καὶ ὁ Ἀναξαγόρας καὶ ὁ Ἀρχέλαος καὶ ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Ἐπίκουρος, ἐξ ὧν τὰ διδάγματα ταῦτα ἦλθον ἐπὶ τοὺς νεωτέρους, ἀπὸ τοῦ Βρούνου μέχρι τοῦ *Tyndall* καὶ τοῦ *Haeckel* καὶ τοῦ *Verworn* καὶ ὅσοι ἄλλοι ἐδίδασαν τὰ περὶ τῆς αὐτομάτου γενέσεως τῆς ζωῆς, καὶ ἀπὸ τοῦ *Buffon* καὶ τοῦ Ἐράσμου *Darwin* καὶ τοῦ *Lamarck* καὶ τοῦ *Geoffroy Saint-Hilaire* μέχρι τοῦ Καρόλου *Darwin* καὶ τῶν περὶ αὐτόν, τοὺς ὁποίους ἀνέδειξεν ἡ τῆς ἀνελίξεως θεωρία.

Καὶ ταῦτα μὲν ὀλίγα ἐκ πολλῶν, ὅσα κατάρθωσαν οἱ Ἕλληνες ἐν τῇ φυσικῇ φιλοσοφίᾳ. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἐξετάσει τῶν μεγάλων προβλημάτων τῆς φιλοσοφίας τοῦ πνεύματος Ἕλληνες ἐγένοντο οἱ πρωτοπόροι. Τὰ γενικώτατα περὶ τῆς ψυχῆς ζητήματα ἐκεῖνοι ἠκρίβωσαν πρῶτοι. Ἡ δυνύζουσα ψυχολογικὴ θεωρία ἀπὸ τοῦ Ἀναξαγόρου μάλιστα ὁρμηθεῖσα ἀνεπτύχθη ὑπὸ τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν Νέων πλατωνικῶν, οἵτινες καὶ τὰς περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ὑπετύπωσαν ἀποδείξεις, ὅσαι καὶ νῦν ἔτι ὑπάρχουσιν ἐν χρήσει.

Παραλλήλως δὲ ἡ ὑλίζουσα εἰσέχθη θεωρία διὰ τοῦ Ἀημοκρίτου μάλιστα καὶ τοῦ Ἐπικούρου, ἔτι δὲ ἡ ταυτίζουσα διὰ τῆς Στωᾶς καὶ ἡ ἰδανίζουσα διὰ τοῦ Πλωτίνου.

Καὶ τὸ περιθρύλητον δὲ πρόβλημα τὸ περὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνάγκης ἐν τῇ βουλήσει οἱ Ἕλληνες θαυμάζονται ὅτι ἠρεύνησαν πρῶτοι καὶ τὰς θεωρίας εἰσή-

¹ Ψ. ΠΛΟΥΤ. Στρωμ. 2 (ΕΥΣΕΒΙΟΥ Προπαρ. Εὐαγγελικὴ 1, 8, 2).

γαγον, αἵτινες μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ἐπαναλαμβάνονται, καὶ τὰ ἐπιχειρήματα, ὅσα καὶ νῦν προβάλλονται ὑπὲρ ἑκατέρως τῶν θεωριῶν τούτων.

Ἀξιολογώταται δὲ εἶναι ὁμολογουμένως καὶ αἱ συμβολαί, ὅσας συνετέλεσαν οἱ Ἕλληνες εἰς τὰς πολλαπλᾶς θεωρίας τῆς πολιτείας καὶ τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἱστορίας. Ἡ θεωρία, ἣτις πρεσβεύει ὅτι ἡ πολιτεία εἶναι προῖον ὁρμῆς ἐργεμένης ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει, ἔχει δ' ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ὁπαδοὺς ἄλλους τε καὶ τὸν Οὔγωνα Γρότιον καὶ τὸν *Cumberland* καὶ τὸν *Shaftesbury* καὶ τὸν *Adam Smith*, εἶναι δίδαγμα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων σοφῶν. Ὁ Πλάτων ἐδίδαξε πρῶτος ὅτι ἡ πόλις λαμβάνει τὴν ἀρχὴν ἐντεῦθεν, ὅτι ἕκαστος ἄνθρωπος ἄγεται πρὸς κοινωνίαν κατὰ φύσιν. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐχαράκτήρισε τὸν ἄνθρωπον ὡς ζῷον πολιτικόν.

Ἡ δὲ θεωρία τῆς βίας, ἣν πολλοὶ ἐκ τῶν νεωτέρων ἀντιπροσωπεύουσιν, ἐν οἷς καὶ ὁ *Nietzsche*, ὁ εἰσαγὼν τὰ περὶ τῆς ἀνατροπῆς τῆς κρατούσης ἠθικῆς διδάγματα καὶ τὰ περὶ τοῦ ὑπερανθρώπου, ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων Σοφιστῶν ὁρμαῖται, μάλιστα τῶν νεωτέρων τούτων, τοῦ Θρασυμάχου καὶ τοῦ Καλλικλέους καὶ τοῦ Πύλου, οἵτινες πρῶτοι ἐδίδαξαν ὅτι πᾶν πολιτικὸν καὶ κοινωνικὸν σύστημα ἐρείδεται ἐπὶ τοῦ δικαίου τοῦ ἰσχυροτέρου καὶ τῶν ὑπερχουσῶν κοινωνικῶν ομάδων.

Καὶ αὕτη δὲ ἡ θεωρία τῆς συνθήκης, ἥς κύριος ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἀντιπρόσωπος εἶναι ὁ *Hobbes*, καθ' ὃν οἱ ἄνθρωποι εἶναι πολέμιοι πρὸς ἀλλήλους φύσει καὶ ἡ πολιτεία συνέστη κατὰ συνθήκην πρὸς προστασίαν τοῦ λαοῦ, ὡσαύτως δὲ ὁ *Spinoza* καὶ ὁ *Rousseau* καὶ ἄλλοι, εἶναι περιφανῶς παλαιά. Οὐ μόνον τὰς ρίζας αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀκριβῆ διατύπωσιν εὐρίσκομεν ἐν Ἑλλάδι. Διαφαίνεται παρὰ τῷ Ἡρακλείτῳ, ἔπειτα δ' ἐν τοῖς νόμοις τοῦ Πλάτωνος, σαφέστατα δ' ἐκηρύχθη ὑπὸ τοῦ Ἐπικούρου, ὅστις εἶπε· «τὸ τῆς φύσεως δίκαιόν ἐστι σύμβολον τοῦ συμφέροντος» εἰς τὸ μὴ βλάπτειν ἀλλήλους μηδὲ βλάπτεσθαι. «Ὅσα τῶν ζώων μὴ ἡδύνατο συνθήκας ποιῆσθαι τὰς ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν ἄλληλα μηδὲ βλάπτεσθαι, πρὸς ταῦτα οὐδὲν ἐστὶν οὐδὲ δίκαιον οὐδ' ἄδικον, ὡσαύτως δὲ καὶ τῶν ἐθνῶν ὅσα μὴ ἡδύνατο ἢ μὴ ἐβούλετο τὰς συνθήκας ποιῆσθαι ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν μηδὲ βλάπτεσθαι»¹.

Δὲν ἀφῆκαν δὲ οἱ Ἕλληνες ἀνεξέταστα καὶ τῶν κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων τὰ θεωρήματα, ἀλλὰ καὶ ἀκριβέστερον ὑπετύπωσαν αὐτά. Δηλοῦσιν ὁ Ἀνκοῦργος, ὁ Σόλων, ὁ Πεισίστρατος, ὁ Κλεισθένης, ἄλλοι νομοθέται, ἔτι δὲ οἱ φιλόσοφοι, μάλιστα ὁ Πλάτων, οὔτινος γνωριμώτατα εἶναι τὰ περὶ ἰδεώδους πολιτείας καὶ κοινωνίας τῶν ἀγαθῶν καὶ καταργήσεως τοῦ γάμου ἐν ταῖς ἀνωτέραις τάξεσι, πρὸς δὲ τούτοις οἱ Κυνικοὶ καὶ Φαλάας ὁ Χαλκηδόσιος, οὔτινος περιώνυμος εἶναι ἡ ρήτρα

¹ ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤΙΟΥ, I, 150, κξξ.

«ἵσας εἶναι τὰς κτήσεις τῶν πολιτῶν»¹, καὶ οἱ Στωικοί, οἵτινες σαφῶς ἐκήρυξαν τὴν κοσμοπολίτειαν.

Καὶ εἶναι περιφανεστάτη ἡ ἐπίδρασις, ἣν τὰ διδάγματα τῶν Ἑλλήνων σοφῶν ἠσκησαν ἐπὶ τοὺς ἔπειτα. Ἐπὶ τοῦ Πλάτωνος ἐστηρίχθησαν ὅσοι μετ' αὐτὸν εἰσήγαγον τὰς λεγομένας οὐτοπίας, οὐ μόνον οἱ Ἕλληνες, ἀπὸ τοῦ Θεοπόμπου καὶ τοῦ Ἐκαταίου μέχρι τοῦ Εὐημέρου καὶ τοῦ Πλωτίνου, ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι, ἀπὸ τοῦ Θωμᾶ Μώρου καὶ τοῦ Θωμᾶ Καμπανέλλα καὶ τοῦ Φραγκίσκου Βάκωνος καὶ ὕστερον τοῦ *Bellamy* καὶ ὅσοι ἄλλοι συμφέρονται πρὸς τούτους. Εἶναι ὁμως σημειώσεως ἄξιον ὅτι ἡ Ἑλλάς καὶ ἐνταῦθα οὐδέποτε ἠσπάσθη τὰς ἄκρας γνώμας. Ὁ Πλάτων τῶν σοφῶν ἐπήνεσε τὴν ἀρχήν, οὐχὶ δὲ τὸ ζοφερόν κρᾶτος τῆς ἀγρίας βίας, ἧς αἱ τραγικαὶ ὑπερβολαὶ διασειοῦσι καὶ συνταράσσουσι πρόρριζα τὸ κοινωνικὸν οἰκοδόμημα, ὃ δὲ Ἀριστοτέλης ὑπὲρ τῶν μειωτέρων κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων τασσόμενος, ὡς συμφωνοτέρων πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, ἐθεώρησε τὴν βελτίωσιν τῆς κοινωνίας ἡρωτημένην μᾶλλον ἀπὸ τοῦ περιορισμοῦ τῶν ἐπιθυμιῶν, ὅστις ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ὀρθῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς παιδείας τῶν ἀνθρώπων. «Μᾶλλον δεῖ τὰς ἐπιθυμίας ὁμαλῖζειν», εἶπεν, «ἢ τὰς οὐσίας, τοῦτο δ' οὐκ ἔστι μὴ παιδευομένοις ἱκανῶς ὑπὸ τῶν νόμων»².

Ὅτι δὲ καὶ τὰ περὶ διεθνοῦς συμπολιτείας καὶ παγκοσμίου εἰρήνης εἶναι θεωρήματα τῶν Ἑλλήνων, μαρτυροῦσι καὶ αἱ Ἀμφικτιοναί καὶ αἱ ὕστερον συμπηχθεῖσαι συμπολιτεῖαι, πρὸς δὲ τούτοις τοῦ Δημοκρίτου τὰ δόγματα καὶ τῆς Στωᾶς, ἅτινα διὰ μακροῦς παραδόσεως εἰς τοὺς ὕστερον μεταφνευθέντα ἐγένοντο βάσις καὶ τῆς νῦν ὑπαρχούσης Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν.

Ἀποβλαστήματα τῶν γνωμῶν, ὅσας εἰσήγαγεν ἡ Ἑλλάς, εἶναι καὶ τὰ περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ δικαίου καὶ τὰ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας. Ἡ περὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου θεωρία ἀπὸ παλαισιότατων χρόνων ἐκράτησε παρὰ τοῖς Ἕλλησι, σαφέστερον δὲ ἀναφαίνεται παρὰ τῷ Πλάτωνι καὶ τῷ Ἀριστοτέλει καὶ τοῖς Στωικοῖς, ἐξ ὧν καὶ ὁ Κικέρων ἠντίληψε καὶ ὁ Οὐγγων Γρότιος ἔπειτα καὶ οἱ ὅπαδοι τῆς Σκωτικῆς καὶ τῆς Κανταβρυγιακῆς σχολῆς καὶ ὁ *Pufendorf* καὶ ἄλλοι. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμπειρικὴ περὶ τοῦ δικαίου ἀντίληψις, εἰς ἣν καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀνήκει Σχολὴ καὶ ἡ οἰκονομική, ἐν τῇ ἐλληνικῇ φιλοσοφίᾳ ἔχει τὰς ρίζας, τῇ τῶν Σοφιστῶν μάλιστα καὶ τῶν Ἐπικουρεῶν.

Περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας οὐχὶ ὀρθῶς ἐλέχθη ὅτι ἐγένετο δημιουργημα τῶν νεωτέρων χρόνων, ὡρμήθη δὲ ἀπὸ τῶν χριστιανικῶν ἰδεῶν τῆς ἀποκαλύψεως

¹ ΑΡΙΣΤ. Πολιτ. Β 7. 1266 α 39.

² Πολιτ. Β 7. 1266 β 29 κξξ.

καὶ τῆς ἀπολυτρώσεως, αἵτινες καθίστανται καθολικαὶ περιλαμβάνουσαι ὅλον τὸν κόσμον, ἐπεξετάθη δ' ἔπειτα κατὰ μικρὸν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ὅλου πνεύματος τὴν διήκουσαν διὰ παντὸς τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ. Διότι ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας εἶναι ἤδη συνημμένη πρὸς τὰς παλαιότητας θρησκευτικὰς παραδόσεις, ἐνθα γίνεται λόγος περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς ἀναπτύξεως καὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Αἱ δ' ἐπιστημονικαὶ ἀρχαὶ αὐτῆς ὥρμήθησαν ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Στωὰ σαφῶς εἰσήγαγε τὴν καθολικὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς ἐνότητος τῶν ἀνθρώπων ἀφετηρίαν ἔχουσα τὸ πανθεϊκὸν αὐτῆς σύστημα. Ἐπειδὴ πάντες οἱ ἄνθρωποι κατ' αὐτοὺς μετέχουσι τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ λόγου, εἶναι τέκνα θεοῦ καὶ ἀδελφοὶ πρὸς ἀλλήλους. Ἀλλὰ καὶ ὁ Πλάτων ἤδη καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀξιόλογα τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας ἔχουσι νὰ ἐπιδείξωσι διδάγματα, ὡσαύτως δὲ οἱ μεγάλοι ἱστορικοὶ τῆς Ἑλλάδος.

Καὶ περὶ νόμων δὲ ἱστορικῶν ὁμίλησαν οἱ Ἕλληνες καὶ ὑπέδειξαν ὡς τοιούτους ὁ Ἀριστοτέλης καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Πολύβιος τοὺς περὶ διαδοχικῆς ἐμφανίσεως τῶν πολιτευμάτων, εἰσήγαγον δὲ καὶ τὰς ἔτι καὶ νῦν ἐν χρῇσει θεωρίας περὶ τῆς ἀνελίξεως τοῦ ἱστορικοῦ βίου, τὴν τῆς ἀνακυκλήσεως, ἣν εὐρίσκομεν καὶ παρ' ἄλλοις καὶ μάλιστα παρὰ τοῖς Πυθαγορείοις καὶ τοῖς Στωικοῖς, καὶ τὴν τῆς προόδου, ἣτις κρατεῖ ἐν τῇ Σωκρατικῇ Σχολῇ, συνάπτεται δὲ καὶ μετὰ τῆς θεωρίας τῆς ἀνακυκλήσεως παρὰ Πλάτωνι, ὅστις δικαίως θεωρεῖται ὁ κύριος ἰδρυτὴς τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας.

Ἐν συναφείᾳ πρὸς τὰ κοινωνικὰ ἐξήτασαν οἱ Ἕλληνες κατὰ διέξοδον καὶ τὰ ἀνώτατα προβλήματα τῆς ἐπιστήμης ἐκείνης, ἣτις σκοπὸν προτίθεται νὰ ἐξετάσῃ τὰς πράξεις τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνιῶν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἀξίας καὶ ἀπαξίας καὶ ὑποτυπώσῃ ἀρχὰς καὶ κανόνας, πρὸς οὓς ὀφείλει ὁ ἄνθρωπος νὰ ρυθμίζῃ τὸν βίον. Τὰ περὶ τῆς γενέσεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, τὰ περὶ τῶν ἠθικῶν ἐλατηρίων καὶ τοῦ κριτηρίου τῆς ἠθικότητος καὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας, τὰ περὶ τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν καὶ ἀξιῶν εἶναι ζητήματα, περὶ τὰ ὅποια μετὰ μεγίστου διαφέροντος ἡσχολήθη ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία κατὰ πάσας αὐτῆς τὰς περιόδους.

Τῆς ὀρθολογικῆς θεωρίας, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀρχῇθεν ἐσωτερικὴν τινα αἴσθησιν ἀνάλογον πρὸς τὰς ἄλλας αἰσθήσεις, δι' ἧς ἀμέσως ἀντιλαμβάνεται τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἐπιφανεῖς ἀντιπρόσωποι ἐν Ἑλλάδι εἶναι ὁ Σωκράτης, οὗτος περιώννυμος εἶναι ἡ περὶ τοῦ δαιμονίου διδασκαλία, καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ Στωικοὶ καὶ οἱ Νέοι πλατωνικοὶ καὶ ἄλλοι.

Τῆς δ' ἐμπειρικῆς θεωρίας, ἣτις ἀμφισβητεῖ τὴν ὑπαρξιν ἐμφύτων ἠθικῶν ἀρχῶν, νομίζει δὲ ὅτι ἐκ τῆς ἐν τῷ βίῳ ἐνεργείας ἀγόμεθα εἰς τὴν ὑποτύπωσιν τῶν ἠθικῶν κανόνων, πρεσβευταὶ ἐκ τῶν Ἑλλήνων εἶναι οἱ Σοφισταὶ μάλιστα, ὡσαύτως δὲ οἱ Ἐπικουρεῖοι, οἵτινες ὅμως παρὰ τὴν ροπὴν, ἣν ἀσκεῖ ἡ ἐμπειρία, ἐδέχοντο καὶ

τὴν φρόνησιν ὡς ρυθμιστὴν ἐν τῇ γενέσει καὶ τῇ ἀναπτύξει τοῦ ἡθικοῦ βίου. Οἱ δὲ νεώτεροι εἶναι καὶ ἐν τοῖς ζητήμασι τούτοις ἐξ ἐκείνων ἐξηρητημένοι. Καὶ πρὸς μὲν τοὺς ὀρθολογικοὺς συνετάχθησαν ἐκ τῶν νεωτέρων ἄλλοι τε καὶ ὁ Καρτέσιος καὶ ὁ Λειβνίτιος καὶ ὁ Κάντιος καὶ οἱ ἄμεσοι ἐκείνου μαθηταὶ καὶ οἱ ἔπειτα θιασῶται, ἔτι δὲ οἱ ὁπαδοὶ τῆς Σκωτικῆς καὶ τῆς Κανταβρυγιακῆς Σχολῆς, οἵτινες ὁμίλησαν περὶ ἡθικῆς συναισθήσεως, καὶ ὁ *Rousseau*, πρὸς δὲ τοὺς ἐμπειρικοὺς οἱ ἐν Ἀγγλίᾳ μάλιστα ἀπὸ τοῦ Φραγκίσκου Βάκωνος διατρέψαντες περὶ τὰ ζητήματα ταῦτα.

Καὶ τὰ κατὰ τὸν ἀνώτατον δὲ σκοπὸν τῆς ἡθικῆς ἐνεργείας καὶ τὸ ἄκρον ἀγαθόν, πρὸς τὸ ὅποῖον ἕκαστος ὡς πρὸς κανόνα ὀφείλει νὰ ρυθμίσῃ τὰς πράξεις, ἐν Ἑλλάδι ἠρעνήθησαν τὸ πρῶτον. Ἡ ἡδονικὴ θεωρία, ἣτις σκοπὸν ἀνώτατον τοῦ βίου ὀρίζει τὴν θήρευσιν τῆς ἀπολαύσεως, ἡ χρησιμοθηρικὴ, ἣτις τοῦ συμφέροντος τὴν δώξιν εἰσηγεῖται, ἡ τῆς τελειώσεως, ἣτις ἄκρον ἀγαθὸν καὶ ὑπέρτατον ἰδεῶδες κρίνει τὴν ἀρετὴν ἀνάπτει τὸ ἀνθρώπου, τὴν σωματικὴν καὶ τὴν διανοητικὴν καὶ τὴν ἡθικὴν, εἶναι δημιουργήματα τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Σοφισταὶ καὶ οἱ Κυρηναῖκοι εἶναι οἱ κύριοι ἀντιπρόσωποι τῆς πρώτης· εἰς τὴν δευτέραν, ἣτις ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις τοὺς ἐπιφανεστάτους ὁπαδοὺς ἔχει ἐν τῇ Ἀγγλικῇ φιλοσοφίᾳ, τὰς βάσεις ἔθεσαν ἐν Ἑλλάδι οἱ Ἐπικουρεῖοι τῆς δὲ τρίτης, ἣτις εἶναι περιφανῶς ἡ ἀρίστη πασῶν, διότι ὑποδεικνύει ὅσα καθήκοντα ἔχει ὁ ἄνθρωπος καὶ πρὸς ἑαυτὸν καὶ πρὸς τὴν στενωτέραν κοινωνίαν, εἰς ἣν ἀνήκει, καὶ πρὸς τὴν ὅλην ἀνθρωπότητα, μέγιστοι παρ' Ἑλλήνων ἱεροφάνται ἐγένοντο ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ Στωικοὶ καὶ οἱ Νέοι πλατωνικοὶ, πρὸς ὧν τὰ διδάγματα συμφωνοῦσιν οἱ κράτιστοι τῶν ἡθικῶν φιλοσόφων τῶν νεωτέρων χρόνων.

Καὶ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ καλοῦ οὐδὲν σχεδὸν ὑπάρχει ζήτημα, ὅπερ δὲν ἠρευνήθη ἐν Ἑλλάδι, ὡσαύτως δ' ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς θρησκείας. Οἱ Ἕλληνες, οἵτινες ἐν τῇ ἀφελεστέρᾳ ἐκδηλώσει ἐδημιούργησαν τοὺς περικαλλεῖς περὶ τῶν θεῶν μύθους, ἐν δὲ τῇ ἐπιστημονικῇ ἀντιλήψει πάσας ὑπετύπωσαν τὰς ἔτι καὶ νῦν κυκλουμένας περὶ θρησκείας καὶ θεοῦ θεωρίας, ἀποβλέποντες εἰς τὰς πολλαπλᾶς δυσχερείας, εἰς αἷς προσκρούει τῶν αἰώνιων τούτων προβλημάτων ἡ λύσις, ἔτι δὲ εἰς τὴν μεγίστην ὠφέλειαν, ἣν εἰς τὰς κοινωνίας παρέχει ἡ εὐσέβεια καὶ ἡ λατρεία τῶν ὑπερτάτων ἀξιῶν, ἀπεδοκίμασαν μὲν ἀείποτε τοὺς ἀπερισκέπτως ἀναιροῦντας τὴν πίστιν, προέκριναν δ' ἐκ τῶν ἄλλων θεωριῶν τὸν θεῖσμόν, ὃν κατὰ πάντα τρόπον ἀνέπτυξαν καὶ εἰς τοὺς ἔπειτα παρέδωκαν τὰ μέγιστα σεμνώματα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας¹.

¹ Τὴν σχέσιν τῶν παλαιῶν καὶ τῶν νεωτέρων φιλοσοφημάτων δεικνύομεν ἀκριβέστερον ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Εἰσαγωγῇ εἰς τὴν φιλοσοφίαν (ἐν Ἀθήναις, 1935), ὅπου καὶ αἱ παραπομπαὶ καὶ ἡ ἀπαράιτος παρατίθεται βιβλιογραφία.

Τοιαύτη ἐγένετο ἡ Ἑλλάς ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τῇ τέχνῃ, οὕτω δ' ἐδολιχοδρόμησεν ἐν τῷ σταδίῳ τῷ φιλοσοφικῷ.

Εἶναι δὲ πρόδηλον, διατὶ καὶ οἱ παλαιοὶ λαοὶ οἱ μετ' αὐτὴν ἐλθόντες, καὶ δὴ πρῶτοι οἱ Ῥωμαῖοι, ἐκείνην ἀνεκίρουν μητέρα τοῦ πολιτισμοῦ, ἐκείνην δὲ εἶχον αἰετοτε πρότυπον ἐν τῇ δημιουργίᾳ τοῦ ἰδίου αὐτῶν πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἰδίας αὐτῶν φιλοσοφίας, πολὺν δὲ μᾶλλον οἱ νεώτεροι, οἵτινες ἐπὶ τὰ ἔχνη ἐβάδισαν τῶν Ἑλλήνων. Αὐὰ τοῦτο καὶ ὁ Μακώλεϋ τὸ δαιμόνιον τῆς ἐλληνικῆς διανοίας θαυμάζων ὁμολογεῖ ὅτι τὰ εὐγενέστατα προϊόντα τῆς νεωτέρας σοφίας προῆλθον ἐξ αὐτῆς¹. Καὶ τοῦ *Shelley* δέ, τοῦ φιλοσόφου καὶ ποιητοῦ, ἔφαλεν ἡ μουσα ὅτι ὁ ἀνθρώπινος τύπος καὶ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα εἰς τὸ ἀκρότατον ἀνῆλθον ἐν Ἑλλάδι, ἥτις ἐνετύπωσε τὴν σφραγίδα αὐτῆς ἐπὶ τῶν ἀμωμήτων ἀριστουργημάτων, ὧν καὶ τὰ συντρίμματα αὐτὰ προκαλοῦσι τὸν ἱλλυγον· ὅτι ἡ Ἑλλάς ἐνέπνευσεν ὁρμὰς καὶ τάσεις, αἵτινες θὰ διαμένωσιν αἰῶναι, ἀποβλέπουσι δὲ εἰς τὸν ἐξευγενισμόν καὶ τὴν ἑξαρσιν μέχρι τελειώσεως τοῦ ἀνθρώπινου γένους· ὅτι Ἑλληνες εἶναι πάντες οἱ νεώτεροι, καὶ οἱ νόμοι αὐτῶν καὶ τὰ γράμματα καὶ ἡ θρησκεία καὶ ἡ τέχνη ἔχουσι τὰς ρίζας ἐν Ἑλλάδι². Αὐὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον καὶ περὶ τῶν μυσταγωγῶν τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας ἐλέχθη ὅτι εἶναι ἐπίγονοι τῶν Ἑλλήνων.

Ἀλλὰ τὴν Ἑλλάδα τίνες ἄλλοι πρέπει νὰ λατρεύωσι μᾶλλον ἡμῶν, οἵτινες ἐν τῇ θεωρίᾳ αὐτῆς καὶ τὴν προαίρεσιν ὀφείλομεν νὰ ἐνισχύωμεν καὶ νὰ χαλκεύωμεν τὴν γνώμην ἐν τῇ μεγάλῃ ὁδῷ, ἣν ἀκολουθοῦντες συνεχίζομεν τῶν πατέρων τὸ ἔργον καὶ σπουδάζομεν νὰ δημιουργήσωμεν τὸν νέον ἡμῶν πολιτισμόν, καὶ ἀναδείξωμεν μεγαλεῖον ἀντάξιον πρὸς τὸ μεγαλεῖον τῶν ἐνδόξων χρόνων;

Πότε δὲ τὸ καθῆκον τοῦτο θὰ εἶναι τόσον ἐπιτακτικόν, ὅσον κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τῆς σταδιοδρομίας τῆς ἀνθρωπότητος, ὅτε πάντες οἱ θέλοντες νὰ ἀριστεύωσιν ἐν τῇ παγκοσμίᾳ κονίστρα περισυλλέγονται καὶ ἀνασυντάσσονται, ἐν τῇ ἀναδημιουργίᾳ δὲ ταύτῃ καὶ πρὸς τοὺς ὑπερανθρώπους τοῦ παρελθόντος στρέφουσι τὰ βλέμματα, τοὺς ἱεροφάντας τῶν μεγάλων ἰδεῶν, οἵτινες διὰ τῶν αἰῶνων διαδεχόμενοι ἀλλήλους ἐθέρμαναν τὰ ἄγια συναισθήματα καὶ προέτρεψαν τὴν βούλησιν πρὸς ἐργεῖς ἐνεργείας καὶ κατὰ πάντα τρόπον προήγαγον τὸν βίον;

Πότε ἄλλοτε μᾶλλον ἢ σήμερον, ὅτε νέα μεγάλη πνοή καὶ τοὺς ἄλλους λαοὺς καὶ ἡμᾶς παροτρύνει, ἵνα γενναίως φρονήματος ἐμφορούμενοι ἀμιλλώμεθα ἐν τῇ ἀναστηλώσει τῶν ὑψηλῶν ἀξιών, τὰς ὁποίας κατὰ μικρὸν ἔστησεν ἡ σωφρονοῦσα ἀνθρωπότης ὡς ὑπερτάτους κανόνας, πρὸς οὓς καὶ τὰ ἄτομα καὶ τὰ ἔθνη ἱερώτα-

¹ Περὶ. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΒΟΡΕΑ, *Ἡ Αἰωνία Ἑλλάς*, 1919, σ. 26, 36.

² Αὐτόθι.

τον καθήκον ἔχουσι νὰ ρυθμίζωσι τὸν βίον, τῶν ἀξιῶν, αἵτινες ὑπὸ λαίλαπος τρομερᾶς διεσείσθησαν κατὰ τοὺς ἐσχάτους τούτους χρόνους;

Εἶναι ἡ ἱερὰ πνοή, ἣτις ὀφείλει νὰ παρακολουθῇ τῆς ἱστορίας τὴν ἐξέλιξιν καὶ νὰ ζωογονῇ πάντας τοὺς παράγοντας τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας, πάντας τοὺς τεταγμένους εἰς τὴν ὀρθὴν καθοδήγησιν τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν.

Καὶ γίνονται ἐντεῦθεν περιφανεῖς οἱ λόγοι, δι' οὓς κατὰ τὴν πανηγυρικὴν ταύτην συνεδρίαν τῆς ἡμετέρας Ἀκαδημίας, καθ' ἣν γεραίρεται ἡ Ἐπιστήμη καὶ ἡ Τέχνη καὶ τιμᾶται ἡ Ἀρετή, προσῆκον ἐνόμισα νὰ εἰσαγάγω πάλιν τὴν ἐθνικὴν ψυχὴν εἰς τὸ Πάνθεον τῆς Ἑλλάδος καὶ νὰ ἐπιδείξω τὴν ἔκπαγλον χορείαν τῶν ἡμιθέων, τοὺς ὁποίους ἐν τῇ πνευματικῇ παλαίστρᾳ ἀθλήσαντας ἐστεφάνωσεν ἡ Ἀθανασία, καὶ τὰς δάφνας, δι' ἃς κανχᾶται δικαίως καὶ σεμνύνεται ὁ ὑπέροχος ἐλληνικὸς πολιτισμός.

=====